

ELS ARXIUS MUNICIPALS VALENCIANS I L'ENSENYAMENT SECUNDARI: UNA RELACIÓ PRECÀRIA

per

Rosa Sesar Pérez

(ARXIU MUNICIPAL DE DÈNIA)

1. L'exploració de la funció cultural dels arxius és un triomf del nostre temps. Recuperats de les teranyines i la pols, els documents esdevenen instruments de la cultura que cal posar a l'abast dels ciutadans amb especial predilecció cap al món escolar, germen dels futurs usuaris dels arxius. Prova de l'interés dels professionals de l'arxivística i de l'ensenyament per aquesta qüestió, fou la creació en la dècada dels anys cinquanta dels Serveis Educatius als Arxius Nacionals de França, país capdavanter en experiències didàctiques adoptades després amb més o menys entusiasme per altres països de l'entorn europeu, entre els quals pertoca a Espanya el paper de furgó de cua.

Al nostre país, la creació de serveis i programes educatius que acosten els arxius a l'escola, respon a diferents interessos: per una banda, tant l'anterior com el nou sistema d'ensenyament, potencien l'aprenentatge que apropa l'alumne a les fonts directes de les diverses àrees de coneixement; per altra, d'aquesta tasca es beneficia la valoració del patrimoni documental i el desenvolupament d'un gust per comprendre l'entorn més immediat recolzat per l'actual avanç de la història local. Els objectius bàsics han estat resumits per un equip de professores i arxiveres de Cervera: *Quant als arxius, l'interés primordial és difondre el contingut dels seus fons documentals al major nombre possible d'usuaris, per tal de traure la màxima rendibilitat d'un servei públic. Pel que fa als centres*

¹ A França s'inicien els primers contactes entre arxiu i escola en aplicar una norma de 1912 que establia acompanyar les lliçons d'història amb visites als dipòsits arxivístics i la mostra d'alguns documents. L'interés creixent del públic per la història i una pedagogia cada vegada més interessada en els mètodes actius, portarà a la creació el 1950 d'un Servei Educatiu als Arxius Nacionals, i el 1952 del primer Servei Educatiu dels Arxius Departamentals, al Puy-de-Dôme (*Manuel d'Archivistique. Théorie et pratique des Archives publiques en France*, París 1970, pp. 674-675)

*d'ensenyament, enriquir el procés d'aprenentatge de la història, que generalment se centra en els treballs a l'aula i amb textos generals (...) Així es pot aconseguir, per una banda, desvetllar l'interés de l'alumne per la història del seu àmbit, i per altra potenciar un canvi d'actitud vers el patrimoni documental.*² Els alumnes descobriran també la relació entre els grans fets de la història universal i els menuts de la història local, i es posaran en contacte amb els mètodes i les dificultats de la investigació històrica mitjançant treballs d'investigació dirigits on s'unesquen bibliografia, documents originals i altres informacions.

Però, amb el desig no és prou: els mitjans tècnics i personals resulten imprescindibles a l'hora d'abordar aquest tipus d'activitats de difusió cultural, i d'ací arriben les principals dificultats per a enllestir els més atractius projectes. El llibre de Ramon Alberch i Joan Boadas insisteix en aquest problema: *La organización y puesta en marcha de un Servicio Educativo presupone inevitablemente conseguir un compromiso financiero por parte de la institución de la cual depende, previamente a la iniciación de las actividades del mismo. Experiencias iniciadas con grandes dosis de voluntarismo y de ilusión, pero sin contar con el apoyo financiero indispensable, han llevado frecuentemente a la frustración y al fracaso*.³

Així, hem de disposar a l'arxiu, en primer lloc, de personal qualificat en temes educatius el qual pugua dedicar-se quasi amb exclusivitat a aquesta tasca. Després és imprescindible disposar del local adequat per a rebre una trentena d'alumnes, equipat amb taules, cadires, fitxers, plafons, armaris... Finalment, és molt convenient poder completar el treball documental amb sessions de diapositives o muntatges audiovisuals sobre el tema que s'estudia, per tal de donar una major amenitat i dinamitzar l'estudi que preparem. En aquesta línia s'han realitzat bones experiències de treball per part dels arxiviers de Catalunya, els quals han obtingut, des de la xarxa establida d'arxius locals i comarcals, el suport institucional necessari per a aplicar projectes didàctics i establir fins i tot alguns serveis educatius permanents. Al País Valencià la situació és diferent: tant els grans arxius centrals com els municipals limiten la seua funció educativa a visites guiades, xerrades dirigides als cursos superiors de l'ensenyament secundari, amb tan sols algunes experiències esporàdiques de treballs fets pels alumnes amb més voluntarisme que mitjans.⁴

² B. CUÑE; T. SALAT, M.D. MONTAGUT «Organització del Servei Educatiu a l'Arxiu Comarcal de Cervera (La Segarra)», *Lligall*, n° 4 (1991), pp. 169-170.

³ R. ALBERCH i J. BOADAS, *La función cultural de los archivos*, Bergara: Departamento de Cultura del Gobierno Vasco, 1991, p. 38.

⁴ Aquesta situació ha estat analitzada per A. RISUEÑO CASTILLO, «La extensión educativa en el Archivo del Reino de Valencia», comunicació presentada a les *II Jornades sobre Cultura en la Comunitat Valenciana*, organitzades pel Consell Valencià de Cultura (València, 8-10 de febrer 1996).

La col·laboració entre l'arxiver i el professor esdevé fonamental: l'arxiver coneix els documents i les seues possibilitats pedagògiques, però és l'ensenyant qui deu determinar els objectius didàctics. Del diàleg i el treball d'ambdós aconseguirem un bon projecte educatiu, sense que aixó garantisca, ja ho hem dit, la seua real aplicació.

2. L'ofertament d'un servei educatiu permanent per part d'un arxiu municipal d'una població mitjana de la nostra Comunitat, encara hui, sembla ser una possibilitat poc viable. Les dificultats perquè aquests arxius s'acosten amb la necessària continuïtat al món de les escoles, radiquen en un assumpte clau i malauradament reiterat: la carència de personal, de locals adequats, de mitjants tècnics, tot plegat, el raquitisme dels seus pressupostos econòmics, el mal endèmic per antonomàsia que pateixen aquests serveis que, cal recordar-ho, són públics i han de respondre al dret que els ciutadans tenen a accedir als seus fons històrics. El panorama general resta enfosquit encara més per l'escassa tradició en el treball arxivístic que caracteritza els nostres arxius municipals, on l'accés de personal qualificat arranca, a grans trets, des de fa poc menys d'uns quinze anys. En aquest sentit, la creació de la Secció d'Arxius de la Conselleria de Cultura, amb la institució de beques i ajudes per a l'organització dels arxius municipals valencians, va facilitar en aquells primers temps una certa i progressiva revalorització dels seus arxius per part de les pròpies institucions locals, aplegant al moment actual en el qual la nòmina dels arxiviers municipals, malgrat estar lluny del que seria desitjable, ha crescut molt en relació al passat, i la joventut de bona part dels titulars n'és una bona prova. Amb tot, el treball que la Conselleria de Cultura iniciat amb tantes bones perspectives, va anar perdent l'alé i des de fa uns anys s'ha detingut quasi totalment, apartant de les seues preocupacions uns arxius i arxiviers municipals que han restat des d'aleshores poc menys que oblidats en el seu aïllament.

La manca d'estudis universitaris específics i de directrius institucionals per a la tasca arxivística, han fet que els arxiviers es formen d'una manera prou autodidàctica, mitjançant l'aplicació de tècniques desenvolupades en altres indrets amb més anys de tradició, com ara el Grup d'Arxiviers de Madrid o els Arxiviers de Catalunya, la creació d'associacions com el creixent Col·lectiu d'Arxiviers de l'Horta i la Ribera, i la participació en diverses jornades i congressos.

L'arribada tardana dels arxiviers als arxius municipals valencians,⁵ ha retardat

⁵ Molts arxius encara hui resten abandonats. Per altra banda, cal destacar la molt variable consideració laboral dels arxiviers i encarregats d'arxius municipals, on trobem tota mena de graus i

els treballs bàsics d'organització dels fons històrics i administratius, els quals encara hui estan en procés de realització. La dedicació de l'arxiver a tasques de difusió cultural suposa una dificultat afegida, atés que ha de dedicar molt de temps a la preparació i gestió. En la nostra experiència, el muntatge de l'exposició commemorativa del naixement de l'historiador denier Roc Chabàs, organitzada entre l'Arxiu Municipal i el Museu Etnològic, ens ha suposat quasi un any de treball i la relegació d'unes tasques d'arxiu que després cal posar al dia.

Aquest panorama poc encoratjador per a gran part dels arxivers locals valencians, malgrat no animar les activitats pedagògiques dels arxius, no les ha cancel·lades totalment. Novament el voluntarisme, tant per part dels arxivers com dels ensenyants, és el que determina la realització de projectes educatius entre l'arxiu i l'escola. Voluntarisme, per altra banda, massa sovint acompanyat per la improvisació i el desconcert. L'enviament massiu d'alumnes de secundària amb genèrics encàrrecs de *treballs d'investigació* sense un projecte educatiu previ i sense la companyia dels seus professors, converteix de sobte l'arxiver, sumit en les seues pròpies precarietats materials, en director forçat dels treballs de curs. Eventualitats d'aquesta mena, més freqüents del que seria desitjable, han portat a la implantació de reglaments restrictius per tal de regular l'accés dels alumnes a la documentació històrica, que mai s'hauria de produir sense la participació activa dels ensenyants.

Ara per ara, les possibilitats reals de la major part dels arxius valencians estan lluny dels guanys dels serveis educatius permanents establits en molts arxius de Catalunya. Però, aquesta és una tasca que cal dur endavant, malgrat que es tracte també d'una afirmació voluntarista. Les experiències educatives programades ofereixen un espai privilegiat de relacions amb la societat, i un munt de possibilitats per a difondre el treball arxivístic i promoure l'estima pel patrimoni documental entre els ciutadans i les institucions. Fins i tot, hi ha qui pensa que semblants ensenyaments no s'aturen al camp de la història, i que cal fer comprendre que l'arxiu no existeix en funció de la ciència històrica, car té la seua pròpia explicació com a fenomen històric vinculat a la necessitat de donar ordre a la memòria administrativa dels governants. Per a Manuel Ravina, la visita a l'arxiu no s'hauria de reduir a l'observació dels documents més assenyalats: la comprensió de la tasca i dels mètodes de l'arxiver tindria un gran valor pedagògic, si més no, per a contrarestar una imatge tan estesa al nostre país com

nivells, des dels tècnics superiors als auxiliars i fins i tot als ordenances, al qual s'afegeix la freqüent multiplicació de les funcions en atendre biblioteques i tasques d'animació cultural que acaparen la major part del temps en detriment d'un treball arxivístic que sempre resta ajornat.

la que fa els arxius el territori privilegiat de la pols, la desorganització i la incúria.⁶

3. L'aprofitament dels documents arxivístics per a l'ensenyament de la història és un recurs didàctic emprat de manera general mitjançant les seues transcripcions als llibres de text de la Secundària.⁷ Malgrat tot, les experiències directes als arxius no han estat massa nombroses. En aquestes ocasions, l'arxiver es limita quasi sempre a orientar sobre els tipus de documents més adequats per al treball proposat, fent de suport de projectes generats des de l'escola, en ocasions sense coneixement previ de la realitat de la documentació conservada de debò als arxius, el qual produeix sovints decepcions i obliga a replantejaments apressats dels temes a estudiar.

Un projecte educatiu viable deurà d'inspirar-se en el programa escolar de l'ensenyament secundari i del batxillerat, encara que s'han fet algunes experiències amb alumnes de primària. Per suposat, caldrà explicar prèviament a l'aula els continguts temàtics generals que després seran la base del treball a l'arxiu. Els documents s'escolliran en funció de la seua representativitat i el seu valor pedagògic, emprant diversos tipus documentals (manuscrits, mapes, fotografies, etc.) per tal d'aconseguir major amenitat i riquesa informativa. La presentació dels originals es farà combinant l'exposició en vitrines i la manipulació controlada dels menys fràgils (protegits, per exemple, en bosses transparents); però, en tot cas, el treball directe es farà amb facsímils o fotocòpies que es donaran als alumnes reunits en carpetes junt amb la transcripció i, eventualment, la traducció d'aquells documents o fragments que ho precisen per a la seua bona comprensió, incloent-se el guió del treball i materials complementaris com ara glossaris, plànols, il·lustracions, etc. Els grups, mai superiors a la vintena d'alumnes, desenvoluparan les activitats amb preferència al mateix local del l'arxiu, recurrent-se a les aules quan no es dispose d'un espai adequat.

N'hi ha altres sistemes que propugnen l'apropament dels alumnes a les fonts arxivístiques com ara facilitar als docents els materials complementaris per a l'ensenyament d'arguments específics dels temaris escolars, mètode que a

⁶ M. RAVINA MARTÍN, «Las actividades culturales y educativas de los archivos españoles. Realidades y perspectivas», *Anabad*, XXXII (1982), p. 425.

⁷ Un bon exemple és el dossier preparat per P. Maestro i R. Izquierdo, corresponent al segon curs de l'Ensenyament Secundari Obligatori, i editat per la Conselleria d'Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana amb el títol *Sociedades medievales. Poble, ejemplo de señorío eclesiástico*, València, 1991.

França ha rebut el nom de *maletes pedagògiques* i que també s'ha aplicat amb molt d'èxit a la Gran Bretanya. Aquestes caixes porten tot el necessari per tal de disposar, al mateix col·legi i amb despeses mínimes, d'una xicoteta exposició sobre un tema determinat d'àmbit generalment nacional.

De la col·laboració entre arxivers i educadors trobem molts bons exemples a Europa, però al nostre país són els arxivers de Catalunya els que han portat la davantera amb la creació dels Centres de Recursos Pedagògics (un total de quaranta amb vint-i-dos extensions a l'any 1991), pensats com a llocs de trobada on es podrien coordinar les diverses propostes i suggerències dels ensenyants, posant-los en contacte amb els responsables dels arxius corresponents.

4. L'ensenyament de la història que propugna el nou model educatiu en l'Ensenyament Secundari Obligatori (ESO) i el Batxillerat, es decanta bàsicament per l'època contemporània, amb especial predilecció per la història nacional de l'Espanya dels segles XIX i XX. L'Edat Mitjana s'estudia únicament al primer cicle de l'ESO (alumnes entre els dotze i els catorze anys), el qual abarca en dos cursos des del Neolític a l'època medieval i inclou fins i tot l'Amèrica pre-colombina i l'islam des de Mahoma als temps actuals, centrant-se sempre en els aspectes socials. Enfront d'aquest panorama, els treballs d'investigació dels alumnes tendiran també cap a la història contemporània, certament més abundant en documentació i amb més cabuda als programes escolars. Malgrat tot, considere que no s'hauria de relegar tant la nostra història medieval i moderna, imprescindibles per a comprendre la realitat polític-social de l'Espanya actual. En aquesta línia he volgut desenvolupar a mode d'exemple el que serien les directrius d'un projecte educatiu dirigit als alumnes del primer cicle de l'ESO, dins del bloc temàtic *Societats medievals*, el qual es podria titular *Dènia, una vila mediterrània al segle XV*, i es fonamentaria en documentació de l'Arxiu Municipal de Dènia i de l'Arxiu del Regne de València. Els seus objectius específics els hem resumit en sis parts.

a) En primer lloc ens detindrem en el coneixement de l'espai urbà de la vila vella de Dènia i el seu Raval, el qual quedarà il·lustrat amb la visita al castell, on es poden veure les restes arqueològiques de l'antiga vila, així com el palau senyorial, les torres millor conservades i els panys de muralla que encara

⁸ ALBERCH i BOADAS, op. cit., p. 51.

⁹ Veure els decrets 47/1992 del 30 de març i 174/1994 del 19 d'agost del Govern Valencià pels quals s'estableixen, respectivament, els currícula de l'Educació Secundària Obligatòria (DOGV, n° 1759) i del Batxillerat (DOGV n° 2356) a la nostra Comunitat.

perduren. Les observacions recollides es contrastaran amb el plànol actual de la ciutat, establint els principals canvis esdevinguts entre ambdós èpoques.

b) Tot seguit els alumnes es posaran en contacte amb la cultura material del moment històric, mitjançant la visita al Museu Arqueològic i a l'Arxiu Municipal, on es mostraran exposats els originals dels documents que tenen a les seues carpetes, comentant-se les característiques de les peces, la seua funcionalitat, llengua que empraven i qualssevol altres característiques d'interés.

c) El coneixement del context polític general i el particular de la vila de Dénia es farà utilitzant la bibliografia existent sobre la història local i els manuals generals d'aquesta disciplina. Els alumnes hauran d'extraure els esdeveniments més significatius de la història d'Espanya i més en concret del regne de València, i relacionar amb ells els trets més significatius de la història de la Dénia del Quatrecentes. Per tal de servir de guia als estudiants en l'organització de la informació bibliogràfica i documental, es facilitarà un qüestionari amb preguntes orientatives com ara el moment i motiu de la creació del marquesat de Dénia, l'actitud de la vila enfront de la jurisdicció reial i senyorial, etc.

d) Profunditzant en l'ús de la documentació arxivística, el treball passarà a ocupar-se de les característiques de la institució municipal i les seues funcions. Objectius com determinar els integrants del consell, el sistema d'elecció dels càrrecs i les seues activitats (defensa, sanitat, abastiment, festes...) podrien aconseguir-se amb l'anàlisi d'una selecció de les actes municipals dels anys 1492-1494, prèviament preparades i transcrites, complementades amb notícies dels albarans dels jurats. Alguns fets poden ser especialment atractius pels alumnes ja que evidencien grans diferències amb la societat actual. La costa, hui espai d'oci, esdevenia al segle xv una amenaça per als seus habitants i el municipi devia vetllar per tal de prevenir els assalts de les temibles fustes de moros. Les muralles, ara reduïdes a ornament turístic, eren en aquell temps la millor garantia enfront dels mals exteriors, com ara qualsevol enemic o les terribles pestilències, contra les quals no hi havia altra millor profilaxi que tancar les portes de la ciutat. Però, no tot eren calamitats: no hem de caure en la imatge tòpica de la societat medieval. El consell contractava joglars per tal d'animar les festes cíviques, i es preocupava per mantenir oberta l'escola o per ornamentar l'església.

e) El següent bloc abordarà les activitats econòmiques en atendre per una banda el món agrari i per l'altra el comercial i el portuari. Ambdós activitats estaven fortament imbricades en un període de clar triomf dels cultius especialitzats destinats al tràfic comercial. La propietat i la tenència de la terra, els tipus de cultius i les rendes senyorials, es poden il·lustrar amb una selecció de referències tretes d'un padró de riquesa de la primera mitad del segle xv. Els contractes de transport i assegurament de les mercaderies embarcades al port de Dénia,

informen dels tipus i procedències de les naus, dels mercaders i dels productes comercialitzats. L'alumne traçarà en un mapa les rutes del comerç marítim que incloïen el port de Dénia dins dels circuits comercials valencians i internacionals. Podrà seguir el trajecte de la pansa, l'ametlla i els altres fruits secs que arribaven als mercats flamencs per la ruta de l'estret de Gibraltar i les costes de Portugal i França; també el del safrà i els productes tintoris que anaven cap al regne de Granada i els ports de Barbaria.¹⁰ Però, els mariners de Dénia no es dedicaven només a la pesca i el comerç. Mijançant els anomenats *llibres d'armaments de naus*, podem conèixer els corsaris que tenien al port una important base per a les seues corregudes per les costes musulmanes, d'on portaven tota de mena de productes i esclaus. La imatge cinematogràfica del corsari com a un fora de la llei de vegades malvat i de vegades heroic, deixarà lloc a una altra més prosaica on el cors és un negoci que complementa l'economia domèstica de patrons i mariners, i a la qual es dediquen àdhuc alguns prohoms com ara el mateix batlle Andreu Sart, membre d'una destacada família local.¹¹

f) Per acabar, prestarem atenció a les expressions de la religiositat cívica. Disposem per això dels capítols de la Confraria de Santa Maria de Dénia, compostos a l'any 1405.¹² En aquesta associació piadosa es reunien els veïns acomodats de la vila per participar col·lectivament en tota mena d'actes religiosos i cívics, com ara processons, rogatives, soterraments de confreres, etc. Així mateix, la implicació entre el món laic i l'eclesiàstic es fa patent amb el tutelatge municipal sobre l'església parroquial, en pagar el manteniment i les reformes del temple. A les actes del consell trobem un bon exemple. A les últimes dècades del segle xv, les autoritats encarregaren al mestre Reixach, un dels més famosos pintors del moment, un retaule per a l'altar major. Aquesta obra es va perdre, però l'esmentat document podria presentar-se a l'alumne junt amb reproduccions d'altres obres de l'artista i dels seus contemporanis, com a mostra de la pintura valenciana del Quatrecent i de la seua funcionalitat.

¹⁰ Aquests contractes eren registrats pels notaris i, malgrat la pèrdua dels fons notariais de Dénia, es poden trobar amb relativa abundància als arxius de la ciutat de València (E. CRUSELLES, «Denia en el sistema de intercanvis bajomedieval», *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. Actes 1990., La Marina Alta 1992, pp. 171-177).

¹¹ Els *Llibres d'armaments* formen part de l'arxiu de la Batllia General, i es poden consultar a l'Arxiu del Regne de València. Pel que fa al cas de Dénia, es pot consultar R. CARIÑENA i A. DÍAZ BORRÁS, «Les aportacions de les petites societats marítimes a la lluita antibarbaresca en el segle XV: l'activitat corsària a Dénia, 1410-1420», *III Congrés d'Estudis...*, op. cit., pp. 161-170.

¹² A. CUENCA ADAM, «Dos cofradías medievales: San Cristóbal de Gandía y Santa María de Denia», Saitabi (1985), pp. 23-37.

El *dossier*, que comprendria els punts que hem desenvolupat, es complementarà amb un capítol introductori que abordarà una explicació de la tasca de l'historiador, de les seues reflexions metodològiques enfront de les diferents fonts de la història, de les dificultats per a documentar alguns dels aspectes més quotidians del món medieval. S'hauran de donar detalls relatius a la natura dels diferents tipus documentals que s'empraran al treball, als motius de la seua redacció, a les dificultats de la seua conservació i a les successives pèrdues. Es presentarà a continuació el material complementari: un glossari de termes, un mapa amb el terme municipal de la vila de Dénia a l'època medieval, un altre amb el terme de la *general contribució* (que inclouria les poblacions del voltant), i un plànol actual de la ciutat amb la delimitació de l'espai urbà de l'antiga vila cristiana. Il·lustrarem el projecte amb un conjunt d'imatges tretes d'obres pictòriques medievals que ens mostren vestits, mobiliari i eixovar domèstic, embarcacions, tasques agràries, escenes bèl·liques, i tot allò que resulte aprofitable per a una reconstrucció gràfica del moment històric.

5. Amb aquest model o amb qualsevol altre que es puga proposar, són molt diversos els treballs d'investigació que els alumnes de Secundària poden preparar des dels arxius municipals. Si atenem a l'època contemporània que, com ja hem dit, és el període històric més present als temaris escolars, les possibilitats s'amplien molt, donada la major abundància dels documents conservats als arxius locals. Des de l'Arxiu Municipal de Dénia podrien enllestir-se projectes relatius a l'organització del poder municipal i la seua evolució a través dels diferents sistemes polítics, en comparar el consell medieval, l'ajuntament borbònic i el consistori del segle XIX, amb els diferents sistemes d'elecció (el sistema medieval dels redolins, l'arribada de l'alcalde, l'elecció censatària), la influència senyorial, el caciquisme... Altre tema molt centrat en els continguts del segon curs del batxillerat serà l'estudi de la ciutat de Dénia durant la Segona República (eleccions, partits polítics, guanys i fracassos dels projectes municipals), que es pot ampliar amb una imatge del que fou la guerra civil en una petita ciutat de la reraguarda. Però, malgrat la importància que puguem donar a qualsevol assumpte, el tema específic del projecte és menys important que el fet mateix de posar a l'estudiant enfront d'una tasca d'investigació que, encara que dirigida, no perdrà mai la seua originalitat, amb tot allò que té de possitiu en el desenvolupament de la creativitat personal i en la comprensió de l'entorn social.